

Postawy i zachowania gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego wobec kryzysu – wyniki badań

Nadestany: 15.10.12 | Zaakceptowany do druku: 08.02.13

Augustyna Burlita*

Bliższe i dalsze otoczenie ekonomiczne ma istotny wpływ na sposób organizacji i funkcjonowanie gospodarstwa domowego. Wpływ ten wynika z relacji zachodzących pomiędzy najważniejszymi instytucjami i sektorami gospodarki a gospodarstwem domowym jako podmiotem gospodarowania, powstających w procesie wzajemnego świadczenia usług. Dlatego też kryzys światowy, wywołując określone reperkusje w sferze ekonomicznej i społecznej, wpłynął na warunki funkcjonowania gospodarstw domowych, co znalazło swoje odzwierciedlenie zarówno w ich postawach wobec kryzysu, jak i podejmowanych działaniach dostosowawczych.

Celem publikacji jest prezentacja wyników badań pierwotnych przeprowadzonych na reprezentatywnej próbie gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego na temat ich postaw i zachowań wobec kryzysu, odnoszących się do funkcjonowania gospodarstw w sferze ekonomicznej, w tym konsumpcji i sytuacji w zakresie pracy oraz w sferze psychospołecznej.

Słowa kluczowe: gospodarstwo domowe, kryzys, postawy i zachowania.

Attitudes and behaviors of households in Zachodniopomorskie region to crisis – results of researches

Submitted: 15.10.12 | Accepted: 08.02.13

The closer and further economic environment has an important impact on the organization and functioning of a household. The impact results from a relationship, which occurs between the most important institutions and economic sectors and a household as a management entity, all resulting from the mutual service offering process. Therefore, the global crisis causing certain repercussions in the economic and social realm influenced the functioning of households, which, in turn was reflected both in their attitudes towards the crisis and taking adjustment efforts.

The aim of this publication is to present results of original research carried out on a representative sample of households from Zachodniopomorskie region, about their attitudes and behavior towards the crisis relating to functioning of household in the economic realm, including consumption and situation in the area of work and psychosocial sphere.

Keywords: household, crisis, attitudes and behaviors.

JEL: E20

* Augustyna Burlita – dr hab., prof. ZPSB, Zachodniopomorska Szkoła Biznesu w Szczecinie.

Adres do korespondencji: Zachodniopomorska Szkoła Biznesu, ul. Żołnierska 53, 71-210 Szczecin, e-mail: aburlita@zpsb.szczecin.pl.

1. Wprowadzenie

Funkcjonując w określonym otoczeniu, gospodarstwa domowe z jednej strony mogą je kształtować, z drugiej zaś dopasowują się do zachodzących w nim zmian. Ta obustronna relacja wynika z wzajemnego świadczenia usług oraz bezpośrednich i zwrotnych powiązań gospodarstw z najważniejszymi instytucjami i sektorami gospodarki, jak państwo, samorzady, sektor ubezpieczeniowy i bankowy, rynek dóbr konsumpcyjnych i kapitałowy, pracodawcy czy organizacje użyteczności publicznej. Przy tym głównym celem funkcjonowania gospodarstw domowych jest dążenie do zaspokojenia indywidualnych potrzeb ich członków oraz gospodarstwa jako całości (Kędzior, 1998, s. 71–72). Sposób jego realizacji jest oczywiście uzależniony od wielu, najczęściej powiązanych ze sobą czynników wynikających z poziomu zamożności gospodarstwa i jego składu osobowego (liczby członków, ich wieku, wykształcenia, aktywności zawodowej, aspiracji, systemów wartości itp.), ale również bliższego i dalszego otoczenia (geograficznego, społecznego i ekonomicznego), w którym gospodarstwo funkcjonuje (Bywalec, 2009, s. 26–30).

Dlatego też światowy kryzys ekonomiczny, powodując reperkusje również w polskiej gospodarce wpłynął na warunki funkcjonowania polskich gospodarstw domowych. Odnosiły się one zarówno do ekonomicznych skutków kryzysu wynikających m.in. ze spadku PKB, ograniczania działalności i upadłości przedsiębiorstw, wzrostu bezrobocia, spadku dochodów i konsumpcji, jak i skutków społecznych dotyczących obaw przed utratą pracy, poczucia zagrożenia, stanów depresyjnych oraz wewnętrznych napięć i konfliktów w gospodarstwach wynikających z pogorszenia kondycji materialnej oraz sytuacji na rynku pracy (Słaby, 2009, s. 7–10). Choć skutki te były przez gospodarstwa odczuwane w różnym stopniu i zakresie, to bez wątpienia wywołały określone reakcje gospodarstw domowych, znajdujące swoje odzwierciedlenie zarówno w postawach rozumianych jako oceny i emocjonalne odczucia wobec zachodzących zjawisk, jak i w zachowaniach adaptacyjnych wynikających z procesu dopasowywania się do uwarunkowań zmieniającego otoczenia.

Ich identyfikacja na przykładzie gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego stanowiła główny cel badań przeprowadzonych w ramach projektu badawczego realizowanego w latach 2009–2012 przez zespół badawczy Zachodniopomorskiej Szkoły Biznesu w Szczecinie¹. Badania te ograniczono do regionu zachodniopomorskiego z uwagi na regionalne zróżnicowanie poziomów życia oraz wielkości i struktury spożycia, stanowiące rezultat procesów historycznych i społeczno-gospodarczych oraz uwarunkowań geograficznych. Przy czym region zachodniopomorski zajmuje piąte miejsce w Polsce pod względem powierzchni (22,9 tys. km², tj. 7,3% powierzchni kraju) i 11 z uwagi na liczbę ludności (1,69 mln, tj. 4,4% mieszkańców kraju). Jest jednym z najbardziej zurbanizowanych regionów (69% ludności mieszka w miastach), o wysokim odsetku ludności w wieku

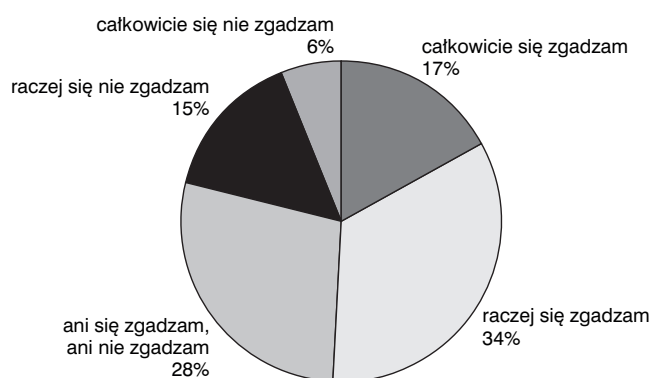
produkcyjnym (65,7%) i strukturze mieszkańców pod względem wykształcenia zbliżonej do przeciętnej dla kraju. Jednakże wskaźniki charakteryzujące aktywność ekonomiczną mieszkańców Zachodniopomorskiego są niższe od średnich w Polsce – współczynnik aktywności zawodowej wynosił w regionie w 2010 r. 52,7, przy średniej krajowej 55,8, a stopa bezrobocia przekroczyła 17%, przy przeciętnej w kraju 12,1%. Także przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto kształtowało się w badanym okresie na poziomie 90,9% średniej krajowej, dochód rozporządzalny na osobę na poziomie 99,5% przeciętne w kraju, zaś poziom przeciętnych miesięcznych wydatków na osobę wynosił w regionie 97,3% średniej krajowej (GUS, 2011a, s. 1–54; GUS, 2011b, s. 1–7).

W związku ze sformułowanym celem badań przyjęto następującą główną hipotezę badawczą: Gospodarstwa domowe są świadome zagrożeń wynikających z kryzysu gospodarczego, ale w większości uznały, że problemy te ich nie dotyczą lub dotyczą w niewielkim zakresie. Została ona zweryfikowana na podstawie analizy danych wtórnych i badań pierwotnych, które w formie ankiet bezpośrednich przeprowadzono w okresie październik–grudzień 2010 r. na próbie 500 gospodarstw domowych regionu podzielonych na pięć warstw ze względu na klasę miejsca zamieszkania (dobór losowy warstwowy). W ramach każdej warstwy dokonano losowania bezpośredniego miast i wsi, w których realizowano badania, z uwzględnieniem struktury mieszkańców regionu. Wielkość próby, metoda jej doboru i zastosowana technika badań pozwalają na stwierdzenie, iż badania miały charakter reprezentatywny dla gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego, dlatego też mogły stanowić podstawę wyciągania wniosków dotyczących reakcji gospodarstw regionu na zmiany w otoczeniu wynikające z fazy dekonjunkury. Najważniejsze z wniosków w odniesieniu do postaw i opinii, sytuacji ekonomicznej, konsumpcji, sytuacji na rynku pracy oraz sfery psychospołecznej funkcjonowania gospodarstw przedstawiono w kolejnych częściach opracowania².

2. Postawy i opinie gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego na temat kryzysu

Pojawiające się w mediach publikacje i wypowiedzi specjalistów podsycających atmosferę strachu przed skutkami kryzysu bez wątpienia wpłynęły na wzrost świadomości Polaków odnośnie zagrożeń wynikających z dekonjunkury (TNS Pentor, 2010b), jak i ukształtowały określone postawy i opinie konsumentów wobec związanych z kryzysem zmian. I chociaż nie sposób przecenić roli mediów w rozpowszechnianiu informacji, edukowaniu i kształtowaniu opinii publicznej, to wspomniany natłok medialnych informacji o zagrożeniach wynikających z kryzysu światowego po części odniósł skutek odwrotny od zamierzonego. Pomimo wzrostu negatywnych ocen sytuacji ekonomicznej kraju (TNS Pentor, 2010a), zdaniem ponad połowy badanych gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego zjawisko kryzysu

zostało w mediach wyolbrzymione. Z opinią tą nie zgodziło się jedynie 20% respondentów, a 28% nie miało na ten temat zdania (rys. 1). Odpowiedzi takie bez wątpienia stanowiły rezultat „zmęczenia” ludzi natłokiem negatywnych informacji o kryzysie, ale świadczyć też mogą z jednej strony o niskiej świadomości ekonomicznej gospodarstw, z drugiej zaś o umiejętności wyzwolenia przez nie aktywnych postaw pozwalających na znalezienie sposobów radzenia sobie z problemami.

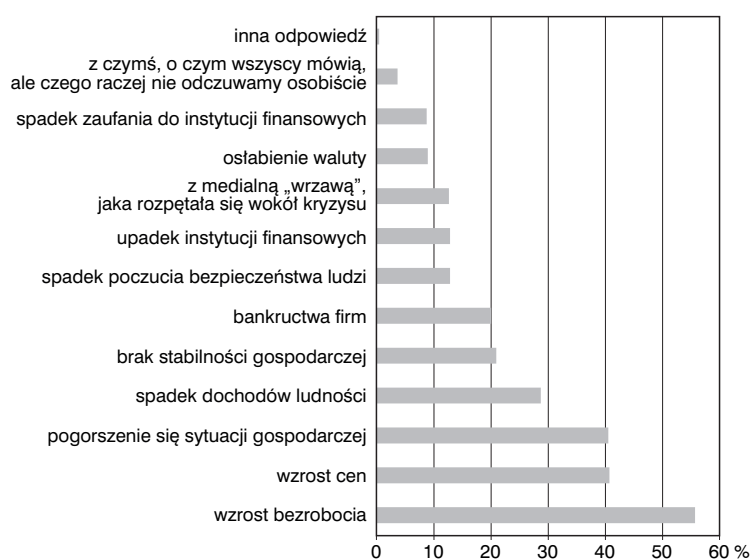

Rys. 1. Postawy badanych gospodarstw domowych wobec twierdzenia o wyolbrzymieniu zjawiska kryzysu w mediach (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Badane gospodarstwa domowe generalnie oceniały bowiem kryzys przede wszystkim z perspektywy tych negatywnych skutków, które miały największy bezpośredni wpływ na ich funkcjonowanie, a szczególnie kondycję materialną jako główną determinantę możliwości zaspokojenia potrzeb, ta zaś w badanym okresie została relatywnie dobrze oceniona (48% ocen co najmniej dobrych i 8% ocen złych w samoocenie sytuacji materialnej). Zaś o ich aktywnych postawach wobec zmian i umiejętnościach adaptacyjnych świadczy to, że 60% respondentów zadeklarowało, że nie boi się biedy i uważa, iż da sobie radę. Tyle samo respondentów uznało, że w trudnych czasach należy wziąć sprawy w swoje ręce (przeciwnie postawy reprezentowało tylko po kilkanaście procent badanych).

Jeśli zaś chodzi o postrzeganie kryzysu, to niezależnie od cech demograficznych badani utożsamiali go przede wszystkim ze wzrostem bezrobocia – 56% wskazań oraz wzrostem cen i pogorszeniem sytuacji gospodarczej – po ponad 40% odpowiedzi. Blisko 30% wskazało na spadek dochodów ludności jako cechę kryzysu. Przeciętnie co piąte gospodarstwo postrzegało kryzys poprzez brak stabilności gospodarczej oraz bankructwa przedsiębiorstw, zaś co ósme wskazało na takie jego aspekty, jak spadek poczucia bezpieczeństwa i upadek instytucji finansowych. Mniej niż 9% utożsamiało

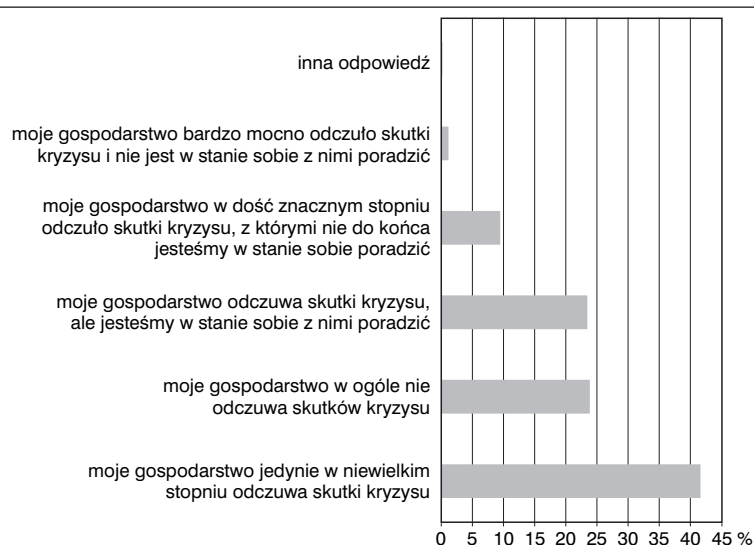
kryzys z osłabieniem waluty i spadkiem zaufania do instytucji finansowych. Przy tym część respondentów, nawiązując do natłoku medialnych informacji o kryzysie i negatywnie go oceniając, wskazała, że kryzys kojarzy im się przede wszystkim z medialną wrzawą, jaka się wokół niego rozpętała (12,6% odpowiedzi), a kolejne 3,6% stwierdziło, że kryzys jest zjawiskiem, o którym wszyscy mówią, ale którego oni osobiście nie odczuwają (rys. 2). Opnie takie wyrażały najczęściej osoby reprezentujące gospodarstwa domowe osiągające dochody powyżej 3000 zł miesięcznie na osobę.

Rys. 2. Skojarzenia badanych gospodarstw domowych z kryzysem (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

O tym, że świadomość istnienia kryzysu nie przełożyła się na znaczne obawy co do jego wpływu na funkcjonowanie gospodarstw domowych, świadczą dokonane przez respondentów oceny stopnia, w jakim skutki kryzysu dotknęły ich gospodarstwa domowe. 24% gospodarstw odpowiedziało, że problem kryzysu w ogóle ich nie dotyczył, ponieważ nie odczuli żadnych jego negatywnych następstw, zaś z pozostałych ponad trzech czwartych respondentów, którzy odpowiedzieli, iż dotknęły ich skutki kryzysu, 42% zadeklarowało, że odczuwa je jedynie w niewielkim zakresie. Kolejne 24% uznało, że nie wpłynęły one znacząco na funkcjonowanie ich gospodarstw i poradzi sobie z nimi. Jedynie przeciętnie co dziesiąte badane gospodarstwo mocno odczuło skutki kryzysu (w tym 1,2% bardzo mocno) i nie było w stanie sobie z nimi poradzić (rys. 3).

Przy tym oceny wpływu kryzysu na funkcjonowanie gospodarstwa domowego były silnie skorelowane z cechami demograficznymi respondentów. Najbardziej skutki kryzysu odczuły gospodarstwa osób powyżej 45. roku życia (przede wszystkim emerytów i rencistów) o niskim poziomie wykształcenia i niskich dochodach (poniżej 700 zł netto miesięcznie na osobę). Najmniej kryzys wpłynął zaś na funkcjonowanie gospodarstw respondentów z wyższym wykształceniem, głównie pracujących na własny rachunek, osiągających dochody powyżej 2000 zł netto miesięcznie na osobę.

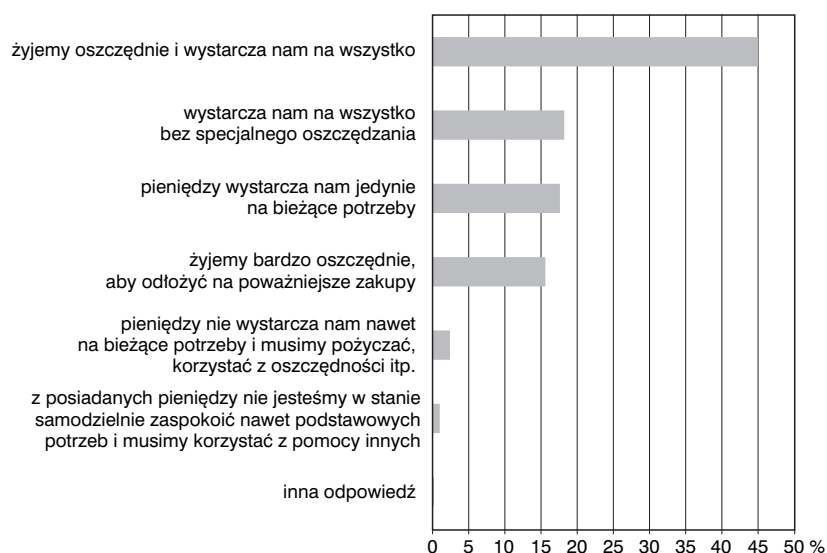

Rys. 3. Subiektywne oceny wpływu kryzysu na funkcjonowanie badanych gospodarstw domowych (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Przedstawione wyniki badań na temat świadomości zachodzących w otoczeniu zmian i ich postrzegania – zarówno przez pryzmat ich wpływu na funkcjonowanie gospodarstwa domowego, jak i z perspektywy informacji pojawiających się w mediach – bez wątpienia stanowią czynniki w istotny sposób kształtujące zachowania badanych. Właściwością gospodarstw domowych jako podmiotów gospodarowania jest bowiem adaptacja, rozumiana jako proces dostosowywania się do uwarunkowań zmieniającego się otoczenia (Krupski, 2008, s. 9). A jej głównym bodźcem jest dążenie gospodarstw do zaspokojenia potrzeb, który cel uzależniony jest przede wszystkim od kondycji materialnej gospodarstwa.

3. Kondycja ekonomiczna gospodarstw w fazie dekonstrukcji i podejmowane działania dostosowawcze

Podstawą decyzji organizacyjno-ekonomicznych gospodarstwa domowego jest jego sytuacja materialna. Jak podkreślano we wprowadzeniu, zarówno poziom przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia, jak i dochód rozporządzalny, które stanowią obiektywne mierniki kondycji materialnej, kształtują się w regionie zachodniopomorskim nieco poniżej średniej krajowej. Ale równie istotna jest subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych, odzwierciedlająca nie tylko poziom osiągniętych przez nie dochodów, ale także wyraz porównań z innymi gospodarstwami oraz aspiracji, oczekiwań i umiejętności gospodarowania budżetem pieniężnym. 63% badanych gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego, oceniając sposób gospodarowania pieniędzmi, odpowiedziało, iż wystarcza im na wszystko, w tym 18% jest w stanie zaspokoić wszystkie swoje potrzeby bez specjalnego oszczędzania, a 45% zaspokaja je, żyjąc oszczędnie. Kolejne 16% żyje bardzo oszczędnie, co umożliwiło im odkładanie pieniędzy na poważniejsze zakupy. Prawie 18% gospodarstw domowych pieniędzy wystarcza jedynie na zaspokojenie bieżących potrzeb. Pozostałe 3,4% oceniło swoją sytuację jeszcze gorzej – 2,4%, aby zaspokoić bieżące potrzeby, zmuszone było do korzystania z wcześniejszych oszczędności i pożyczek, a 1% nie było w stanie z posiadanych pieniędzy samodzielnie zaspokoić nawet podstawowych potrzeb i korzystało z pomocy innych (opieki społecznej, kościoła, rodziny – rys. 4).

Rys. 4. Ocena sposobu gospodarowania budżetem pieniężnym przez badane gospodarstwa domowe (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Na ocenę sytuacji materialnej wpływ miały także jej zmiany w przeszłości oraz przewidywania co do zmian w przyszłości, jako warunkujące możliwości zaspokajania potrzeb. Blisko 40% respondentów wskazało na brak zmian w tym zakresie, co oznacza, że ich sytuacja materialna jest względnie stabilna. Co ciekawe, znacznie więcej badanych gospodarstw uznało, że ich sytuacja materialna w okresie ostatnich 2–3 lat przed przeprowadzeniem badań poprawiła się (38,2%, w tym 13% odpowiedziało, że poprawiła się zdecydowanie) niż pogorszyła (22,3% odpowiedzi, w tym 7,3% uznało, iż pogorszyła się zdecydowanie). Również, pomimo negatywnych ocen sytuacji gospodarczej w kraju i obaw dotyczących jej pogorszenia, ponad dwukrotnie więcej respondentów przewidywało poprawę swojej sytuacji materialnej w perspektywie najbliższych 2–3 lat (31% odpowiedzi, w tym blisko 8% uznało, że ich sytuacja poprawi się zdecydowanie) niż jej pogorszenie (14,6%, w tym 5% przewidywało zdecydowane pogorszenie – tab. 1). Chociaż można zauważyć, iż udział optymistycznych odpowiedzi w przewidywaniu materialnej przyszłości był niższy o 7% niż w ocenie przeszłości, generalnie jednak odpowiedzi te wskazują, że w badanym okresie gospodarstwa domowe regionu zachodniopomorskiego, pomimo kryzysu, charakteryzowały się relatywnie dobrą i stabilną kondycją ekonomiczną, a także że – jak wcześniej przedstawiono (rys. 3) – znaczna część z nich pod koniec 2010 r. jeszcze w niewielkim zakresie odczuła skutki kryzysu i poradziła sobie z nimi bez większych problemów lub też nie odczuła ich w ogóle. Takie wyniki świadczą także o umiejętności adaptacji większości badanych do zmian zachodzących w otoczeniu.

Lp.	Ocena zmian sytuacji materialnej:			
	w ciągu ostatnich 2–3 lat		w perspektywie najbliższych 2–3 lat	
	wyszczególnienie	% odpowiedzi	wyszczególnienie	% odpowiedzi
1.	Poprawiła się zdecydowanie	13,4	Poprawi się zdecydowanie	7,9
2.	Poprawiła się nieznacznie	24,7	Poprawi się nieznacznie	23,1
3.	Raczej się nie zmieniła	39,7	Raczej się nie zmieni	36,0
4.	Nieco się pogorszyła	15,0	Nieco się pogorszy	9,3
5.	Pogorszyła się zdecydowanie	7,3	Pogorszy się zdecydowanie	5,3
6.			Trudno powiedzieć	18,4

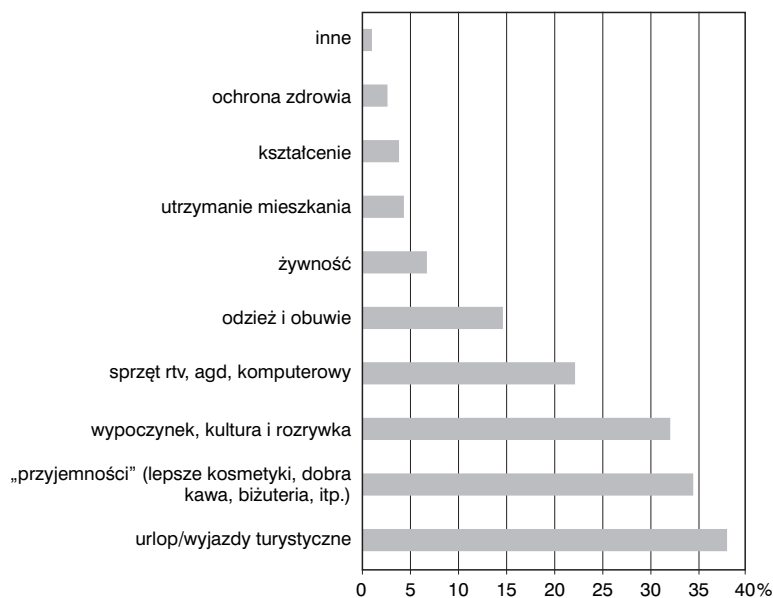
Tab. 1. Subiektywna ocena zmian sytuacji materialnej badanych gospodarstw w okresie 2–3 lat poprzedzających badania oraz w perspektywie nadchodzących 2–3 lat (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Potwierdzeniem przedstawionych wniosków są także odpowiedzi badanych na pytanie o wskazanie problemów w sferze ekonomicznej, z którymi musieli się zmierzyć na skutek kryzysu, oraz działania, które w związku z tym podjęli (tab. 2). Jedna czwarta badanych gospodarstw zadeklarowała, iż pomimo dekonstrukcji

Lp.	Wyszczególnienie	% odpowiedzi
1.	Ograniczenie niektórych wydatków	39,4
2.	Poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodu przez dorosłych członków gospodarstwa	34,9
3.	Poszukiwanie tańszych produktów	27,4
4.	Nie podejmowaliśmy żadnych tego typu działań ponieważ nie było takiej potrzeby	24,9
5.	Korzystanie z oszczędności	12,4
6.	Zakupy w miejscach taniej sprzedaży (np. Na targowiskach, w sklepach z odzieżą używaną)	10,1
7.	Zmiana pracy na lepiej płatną	9,7
8.	Zaciągnięcie kredytu/pożyczki	7,9
9.	Skorzystanie z pomocy rodziny	5,9
10.	Skorzystanie z pomocy opieki społecznej	2,8
11.	Sprzedaż produktów wytwarzanych w domu (np. owoców i warzyw z działki, przetworów itp.)	2,4
12.	Nie podejmowaliśmy żadnych tego typu działań, ponieważ nie bardzo wiedzieliśmy, co możemy zrobić	1,6
13.	Poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodu przez nieletnich członków gospodarstwa domowego	1,0
14.	Wyprzedaż posiadanego majątku	0,6
15.	Skorzystanie z pomocy kościoła	0,2
16.	Zastawianie przedmiotów w lombardzie	0,2

Tab. 2. Działania adaptacyjne podejmowane przez badane gospodarstwa domowe w reakcji na kryzys (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

nie odczuła żadnych problemów związanych z materialną sferą funkcjonowania i w związku z tym nie miała potrzeby podejmowania działań adaptacyjnych, w tym nie ograniczyła realizowanego sposobu i poziomu konsumpcji. Do tej grupy należały przede wszystkim gospodarstwa osób w przedziale wiekowym 35–44 lata, z wyższym wykształceniem, osiągających miesięczne dochody netto na osobę powyżej 3000 zł. Pozostali poszukiwali różnych sposobów radzenia sobie z problemami dotyczącymi ich na skutek pogorszenia sytuacji gospodarczej. Najczęściej podejmowane przez nich działania adaptacyjne związane były z racjonalizacją konsumpcji poprzez ograniczenie niektórych wydatków. Zmuszonych do tego zostało prawie 40% badanych gospodarstw domowych, w tym ponad połowa tych, w których miesięczny dochód netto nie przekraczał w przeliczeniu na osobę 1500 zł. Najczęściej ograniczane były wydatki na: urlopy i wyjazdy turystyczne (38%), przyjemności wynikające z zakupu lepszych kosmetyków, używek, biżuterii itp. (34%), odpoczynek, rozrywkę i kulturę (33%), dobra trwałego użytku (22%) oraz odzież i obuwie (15%). Relatywnie w mniejszym zakresie zredukowane zostały wydatki gospodarstw na żywność (7%), utrzymanie mieszkania (4%), kształcenie (4%) czy ochronę zdrowia (3%) – rys. 5.

Rys. 5. Najczęściej ograniczane wydatki gospodarstw domowych w związku z pogorszeniem się sytuacji ekonomicznej (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Innymi sposobami racjonalizacji konsumpcji było poszukiwanie tańszych produktów czy, związane z tym, robienie zakupów w miejscach taniej sprzedaży, jak targowiska czy sklepy z odzieżą używaną, które to działania podjęło odpowiednio 27% i 10% badanych gospodarstw. Zaś prawie 8% badanych, powściągając swoje apetyty konsumpcyjne, zrezygnowało z zaciągnięcia kredytu lub pożyczki na cele konsumpcyjne.

Do działań dostosowawczych do zmian sytuacji gospodarczej podejmowanych przez badane gospodarstwa należały także te, których celem było utrzymanie dotychczasowego statusu lub poprawa sytuacji materialnej. Miały one aktywny charakter i polegały na poszukiwaniu dodatkowych źródeł dochodu zarówno przez dorosłych, jak i nieletnich członków gospodarstw (odpowiednio 35% i 1% odpowiedzi) oraz zamianie pracy na lepiej płatną (10%). Co ciekawe, dodatkowych źródeł dochodu poszukiwały nie tylko te gospodarstwa, które odczuły pogorszenie sytuacji materialnej w ostatnich 2–3 latach i których obecna kondycja materialna była nie najlepsza, ale także te, które zadeklarowały poprawę sytuacji materialnej w analizowanym okresie i osiągały dochody powyżej przeciętnych.

Sposobem wsparcia domowego budżetu realizowanym przez nieco ponad 2% respondentów była też sprzedaż wytwarzanych w gospodarstwie produktów, głównie warzyw i owoców z działki i ich przetworów.

Część badanych gospodarstw, odczuwając pogorszenie sytuacji materialnej, próbowała rozwiązać swoje problemy poprzez: korzystanie ze zgromadzonych oszczędności (12,4%), zaciągnięcie kredytu lub pożyczki (7,6%) bądź też zwrócenie się z prośbą o pomoc do rodziny (5,9%), opieki społecznej (2,8%) czy kościoła (0,2%). Wśród biernych sposobów radzenia sobie z trudną sytuacją materialną miały też miejsce takie, jak wyprzedaż majątku i zastawianie przedmiotów w lombardzie, do czego przyznał się blisko 1% respondentów.

Jeszcze bardziej pasywną postawą wykazało się prawie 2% ankietowanych, którzy odpowiedzieli, iż pomimo pogorszenia się ich sytuacji ekonomicznej, nie podejmowali żadnych działań, ponieważ nie bardzo wiedzieli, co mogliby zrobić. Ponieważ byli to respondenci z różnych grup wiekowych, o zróżnicowanym poziomie wykształcenia i dochodów, można ich bierność uznać raczej za cechę mentalną niż wynikającą z ich szczególnie trudnej sytuacji (np. wypadku, długotrwałej choroby, patologii społecznych).

Wśród problemów ekonomicznych, z którymi borykały się gospodarstwa domowe w efekcie kryzysu i które miały wpływ na ich konsumpcję, wymienić także można: spadek oszczędności (21,9% odpowiedzi), utratę pieniędzy w rezultacie zawirowań na rynku finansowym (5,1%), trudności ze spłatą zaciągniętych pożyczek i kredytów (3,8) oraz wzrost zadłużenia gospodarstw (2,0%).

Ponadto 1,4% respondentów zrezygnowało z lokowania oszczędności w instytucjach finansowych, a kolejny 1% wycofał z nich posiadane oszczędności z uwagi na związany z dekonstrukcją brak zaufania do tych instytucji.

Rezultatem pogorszenia się sytuacji gospodarstwa domowego była też konieczność zamiany mieszkania na tańsze w utrzymaniu, co uczynił 1% badanych.

Przedstawione wyniki dowodzą, że chociaż sytuacja ekonomiczna gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego była zróżnicowana, to znaczna część z nich jeszcze pod koniec 2010 r. postrzegała kryzys jako zjawisko, które wprawdzie miało miejsce w Polsce, ale nie wpłynęło istotnie na funkcjonowanie gospodarstw, a z jego ewentualnymi niekorzystnymi skutkami większość była w stanie sobie poradzić, podejmując określone działania związane głównie z racjonalizacją konsumpcji i pozyskaniem dodatkowych źródeł dochodów. Potwierdzeniem tego były dokonane przez ankietowanych subiektywne oceny zmian poziomu życia rozpatrywanego w kontekście zaspokojenia różnych grup potrzeb w okresie 2–3 lat poprzedzających badanie. Relatywnie więcej respondentów wskazało na poprawę poziomu życia niż jego pogorszenie (poza zaspokojeniem potrzeb w zakresie wypoczynku, rozrywki i kultury), najwięcej zaś stwierdziło, iż nie zauważyło zmian w stopniu zaspokojenia swoich potrzeb (od 66% do 87%, zależnie od analizowanej grupy potrzeb) (Burlita, Maniak i Zelek, 2011, s. 224).

4. Wpływ kryzysu na sytuację gospodarstw na rynku pracy

Dekoniunktura wpłynęła również na funkcjonowanie rynku pracy. Zahamowanie wzrostu gospodarczego, upadłość bądź ograniczanie działalności wielu przedsiębiorstw, ich dążenie do obniżenia kosztów operacyjnych, w tym kosztów zatrudnienia, to tylko najważniejsze ze zmian kształtujących sytuację na polskim rynku pracy. Jako niekorzystną oceniła ją w styczniu 2010 r. ponad dwie trzecie badanych przez CBOS Polaków, a w styczniu 2011 r. oceny takie wyraziły aż trzy czwarte respondentów (CBOS, 2011). Obawy przed utratą pracy i problemy z jej znalezieniem oraz wzrost poziomu bezrobocia zachwiały poczuciem bezpieczeństwa ekonomicznego znacznej części gospodarstw domowych i często skutkowały pogorszeniem ich kondycji materialnej. Dla większości osób w wieku aktywności produkcyjnej praca jest bowiem głównym sposobem pozyskiwania środków na finansowanie konsumpcji, chociaż może też stanowić o treści, a nawet sensie życia niektórych jednostek (Jastrzębska-Smolaga, 2000, s. 35–38). Przy tym Polacy lokują pracę wysoko w hierarchii swoich wartości i są z niej generalnie raczej zadowoleni (Czapiński i Panek, 2010), znajdują się również w czołówce krajów OECD pod względem rocznej liczby godzin pracy (Ministerstwo Gospodarki, 2009).

Zachodniopomorskie, jak już podkreślono, znajduje się w niechlubnej czołówce województw o wysokiej stopie bezrobocia i charakteryzuje się niższym od przeciętnego dla Polski wskaźnikiem aktywności zawodowej. Trudna sytuacja na regionalnym rynku pracy jest m.in. rezultatem upadku i problemów ekonomicznych wielu dużych pracodawców w regionie.

Negatywne konsekwencje tej sytuacji dotknęły w okresie do 3 lat poprzedzających badania przeciętnie co drugie gospodarstwo domowe. Najczęściej były to problemy ze znalezieniem pracy i zmniejszenie wynagrodzenia oraz wynikający zeń spadek dochodów (po 14% odpowiedzi), a także praca w nadgodzinach, często wymuszona przez pracodawcę, ale również wynikająca z chęci poprawy sytuacji materialnej gospodarstwa domowego (11%). Po prawie 8% respondentów wskazało na pogorszenie się w ostatnich 2–3 latach warunków pracy, zwiększenie zakresu wykonywanych obowiązków i utratę pracy na skutek złej sytuacji ekonomicznej firmy. Niewiele mniej badanych miało na problemy z terminowym otrzymywaniem wynagrodzenia, a także utraciło pracę z powodu bankructwa firmy. Po około 2% wymienilo takie konsekwencje złej sytuacji na rynku pracy, jak: mobbing w miejscu pracy, nieotrzymanie wynagrodzenia za zrealizowaną pracę, konieczność zmiany pracy. Ponad 1% był zmuszony do skorzystania z urlopu i tyle samo dotknęła konieczność pracy w niepełnym wymiarze (tab. 3).

Przedstawione problemy oraz obawy przed dalszym pogorszeniem sytuacji na rynku pracy, ale także chęć utrzymania status quo lub poprawy sytuacji materialnej spowodowały, iż ponad 60% gospodarstw podjęło działania

Lp.	Wyszczególnienie	% odpowiedzi
1.	Problemy ze znalezieniem pracy	14,4
2.	Zmniejszenie wynagrodzenia/spadek dochodów	13,6
3.	Praca w nadgodzinach	11,2
4.	Pogorszenie warunków pracy	7,9
5.	Zwiększenie zakresu obowiązków	7,9
6.	Utrata pracy na skutek pogorszenia się sytuacji materialnej firmy	7,7
7.	Problemy z terminowym otrzymywaniem wynagrodzenia	5,3
8.	Utrata pracy na skutek upadku/bankructwa firmy	4,5
9.	Mobbing w miejscu pracy	2,2
10.	Nieotrzymanie wynagrodzenia za wykonaną pracę	2,0
11.	Konieczność zmiany pracy	2,0
12.	Przejsie na przymusowy urlop z uwagi na sytuację w pracy	1,4
13.	Konieczność realizacji pracy w niepełnym wymiarze godzin	1,2
14.	Inne	1,4
15.	Nie dotknęły nas żadne z wymienionych problemów	46,2

Tab. 3. Problemy związane z pracą, z którymi borykały się gospodarstwa domowe w latach 2008–2010 (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

o charakterze zapobiegawczym lub dostosowawczym. Pozostałe uznały, że nie było takiej potrzeby (31%), ale też część (6%) odpowiedziała, iż chciała coś zrobić dla podniesienia swoich szans na rynku pracy, ale nie bardzo wiedziała, co i w jaki sposób można zrobić (tab. 4).

Znaczna część respondentów, zwłaszcza tych ze średnim i wyższym wykształceniem, świadomych rosnącej konkurencji na rynku pracy, wzrostu wymagań pracodawców oraz roli wykształcenia i umiejętności na rynku pracy dostrzegła swoje możliwości w edukacji. Średnio co piąty z członków badanych gospodarstw uczestniczył w szkoleniach i kursach podnoszących kwalifikacje, co piętnasty podjął decyzję o rozpoczęciu studiów, a co dwudziesty zmienił zawód i przekwalifikował się zgodnie z potrzebami rynku pracy. Blisko jedna trzecia zwiększyła wymiar czasu poświęcanego na pracę poprzez podjęcie dodatkowej pracy zleconej (14%) lub pracę w nadgodzinach (12%), a także pracę na drugim etacie (6%). Prawie co dziewiąta osoba wyjechała do pracy za granicę (były to głównie osoby do 34 lat lub powyżej 55. roku życia), a 8%, mając problemy ze znalezieniem odpowiedniego pracodawcy, ale także z chęcią dorobienia, przyznało się do pracy w szarej strefie. Tylko 6% zdecydowało się na „wzięcie sprawy w swoje ręce”

i rozpoczęcie własnej działalności gospodarczej. 2% badanych, obawiając się zawirowań w pracy, zmieniło ją na taką, która dawała większe poczucie bezpieczeństwa. Prawie 3% wzięło udział w kursach pomagających osobom poszukującym pracy (tab. 4).

Lp.	Wyszczególnienie	% odpowiedzi
1.	Nie było potrzeby podejmowania takich działań	32,4
2.	Podniesienie kwalifikacji	22,3
3.	Dodatkowe prace zlecane	14,0
4.	Praca w nadgodzinach	12,2
5.	Wyjazd do pracy za granicą	10,8
6.	Praca „na czarno” (w szarej strefie)	8,3
7.	Podjęcie decyzji o studiach	6,5
8.	Otwarcie własnej działalności gospodarczej	6,5
9.	Chcieliśmy podjąć jakieś działania, ale nie wiedzieliśmy, co możemy zrobić	6,3
10.	Praca na drugim etacie	6,1
11.	Zmiana zawodu/przekwalifikowanie	5,1
12.	Uczestnictwo w kursach dla osób poszukującym pracy	2,6
13.	Zamiana pracy na dającą większe poczucie bezpieczeństwa	2,0

Tab. 4. Działania podejmowane przez badanych w celu podniesienia swoich szans na rynku pracy (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Chociaż sytuacja jednostki na rynku pracy jest rezultatem wielu uwarunkowań, wynikających m.in. z poziomu wykształcenia, zdobytych doświadczeń, umiejętności, cech demograficznych i osobowościowych, to istotny wpływ na nią mają także czynniki zewnętrzne, w tym wynikające z kondycji ekonomicznej gospodarki. Dekoniunktura, pogarszając i tak nie najlepszą sytuację na polskim rynku pracy, w większości badanych gospodarstw domowych wyzwoliła aktywne postawy wobec zmian, czego rezultatem były podjęte przez ich członków działania w celu utrzymania bądź poprawy sytuacji pracy i związanej z nią kondycji ekonomicznej. Jednakże poza respondentami, którzy dość elastycznie dostosowali się do zmian, można mówić o grupie gospodarstw zdeorientowanych, zagubionych, osób o raczej niskim poziomie wykształcenia i złej sytuacji materialnej, którzy nie byli w stanie – z powodu czy to cech charakterologicznych, braku informacji, czy też wykluczenia społecznego – podjąć żadnych działań poprawiających ich sytuację w zakresie pracy, a przez to wymagających pomocy przede wszystkim w zakresie aktywizacji zawodowej.

5. Kryzys a psychospołeczne aspekty funkcjonowania gospodarstw

Pogarszająca się sytuacja gospodarstwa kraju i wynikające z niej zmiany warunków funkcjonowania gospodarstw domowych wpłynęły także na psychospołeczne aspekty ich funkcjonowania, do których można zaliczyć konsekwencje zarówno psychologiczne, dotyczące życia rodzinnego, jak i społeczno-towarzyskie (Burlita i in., 2011, s. 241). Chociaż trudno jest bezwzględnie ustalić, iż stanowiły one wyłącznie lub głównie rezultat zmian wynikających z kryzysu, to za niekorzystne należy uznać, iż wskazało na nie z różnym natężeniem prawie co drugie badane gospodarstwo domowe. Odczucia te i ich emocjonalny charakter odgrywają bowiem istotną rolę w procesie zaspokojenia niematerialnych potrzeb członków gospodarstwa domowego, związanych m.in. z przynależnością i relacjami z innymi ludźmi, poczuciem bezpieczeństwa, zaufaniem, postrzeganiem rzeczywistości czy postrzeganiem siebie samego. Kształtują więc jakość życia. Będą się one również przekładały na postawy i zachowania wobec zmian, uzupełniają więc obraz reakcji gospodarstw domowych wobec kryzysu.

Z przeprowadzonych badań wynika, że wśród problemów dotyczących gospodarstwa domowe w przedstawionym obszarze dominowały te o charakterze psychologicznym, a więc związane głównie z emocjami. Wśród nich respondenci najczęściej wymieniali przygnębienie z powodu problemów materialnych gospodarstwa domowego, wynikających z pogarszającej się sytuacji gospodarczej w Polsce (21% odpowiedzi), oraz pesymizm w ocenie sytuacji (11%). Po ponad 5% wskazało na poczucie krzywdy oraz takie stany, jak depresja czy nerwica, których tło stanowiła trudna sytuacja materialna gospodarstwa lub brak pracy, zaś ponad 2% przyznało się do odczuwania wstydu z powodu złej sytuacji materialnej.

W znacznie mniejszym stopniu badani przyznawali się do negatywnych konsekwencji kryzysu odbijających się na ich życiu rodzinnym, być może dlatego, że rodzina jest bardzo wysoko ulokowana w systemie wartości Polaków, na co wskazują prowadzone od wielu lat badania w ramach diagnozy społecznej (Czapiński i Panek, 2010). Głównym problemem w tym obszarze były konflikty i spięcia, których przyczynę stanowiły pieniądze – przyznało się do nich blisko co szóste badane gospodarstwo. Na pozostałe problemy, takie jak problemy z wychowywaniem dzieci, przemoc fizyczna i psychiczna, problemy seksualne czy rozpad rodziny, wskazało relatywnie niewielu, bo po mniej niż 2% respondentów.

Najrzadziej badane gospodarstwa przyznawały się do konsekwencji dekonstrukcji w obszarze społeczno-towarzyskim, a więc związanych m.in. z wycofywaniem się z życia towarzyskiego (6,5%) czy wykluczeniem z kręgu znajomych (0,2%), a także do problemów zdrowotnych (4,9%) bądź dotyczących nadużywania alkoholu (2,8%), sięgania po narkotyki (0,8%) i problemów z wymiarem sprawiedliwości (0,4%) – tab. 5.

Podkreślić przy tym należy, iż niewielki odsetek wskazań w odniesieniu do niektórych z wymienionych problemów w sferze psychospołecznej nie może być interpretowany w kategorii niskiej wagi tych problemów, zwłaszcza że wielu respondentów borykało się w różnym zakresie nie z jednym, ale kilkoma problemami, co bez wątpienia zaburzało funkcjonowanie ich gospodarstw domowych. Również wielu respondentów w badaniach bezpośrednich wstydziło się lub nie chciało się przyznać do tych problemów z obawy o to, jak będą postrzegani lub też zgodnie z zasadą, aby „prac brudy we własnym domu”.

Lp.	Wyszczególnienie	% odpowiedzi
1.	Przygnębienie z powodu problemów materialnych gospodarstwa domowego	20,9
2.	Konflikty i spięcia, których przyczyną były pieniądze	17,2
3.	Pesymizm w ocenie sytuacji	11,2
4.	Wycofywanie się z życia towarzyskiego	6,5
5.	Depresja/nerwica z powodu trudnej sytuacji gospodarstwa domowego	5,9
6.	Poczucie krzywdy	5,3
7.	Pogorszenie się stanu zdrowia członków gospodarstwa	4,9
8.	Nadużywanie alkoholu	2,8
9.	Wstyd z powodu złej sytuacji materialnej	2,4
10.	Problemy z wychowywaniem dzieci	2,0
11.	Problemy seksualne	1,6
12.	Rozpad rodziny	1,4
13.	Sięganie po narkotyki	0,8
14.	Przemoc psychiczna w rodzinie	0,6
15.	Problemy z wymiarem sprawiedliwości	0,4
16.	Przemoc fizyczna w rodzinie	0,4
17.	Wykluczenie z kręgu znajomych	0,2
18.	Inne	0,2
19.	Żadne z wymienionych problemów nie dotknęły mojego gospodarstwa domowego	52,5

Tab. 5. Problemy w sferze psychospołecznej dotyczące badane gospodarstwa domowe w związku z kryzysem (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Na te ostatnie aspekty wskazują m.in. odpowiedzi badanych na pytanie o sposób rozwiązywania dotyczących ich problemów psychospołecznych. Prawie co trzeci z respondentów, których problemy te dotknęły, uznał, że były one na tyle nieistotne, iż nie było potrzeby podejmowania dzia-

łań naprawczych w celu ich rozwiązania. Pozostali podejmowali przede wszystkim próby samodzielnego ich rozwiązania, m.in. poprzez rozmowy z członkami gospodarstwa domowego (38%) oraz zwrócenie się o pomoc do rodziny lub przyjaciół (12,4%). Znacznie rzadziej zwracano się o pomoc do pracodawcy (3%), kościoła (2,1%) i szkoły lub pedagoga (0,4%). Relatywnie niewielu respondentów skorzystało z pomocy specjalistów, takich jak mediator, doradca czy psycholog, bądź podjęło specjalistyczne leczenie (po mniej niż 5% odpowiedzi). Może to oznaczać wspomnianą już niechęć do wychodzenia z wewnętrznymi problemami gospodarstwa domowego na zewnątrz w poszukiwaniu pomocy, ale również wynikać z niskiego zaufania badanych do skuteczności takiej pomocy, jak też bezradności oraz niewiedzy badanych o tym, gdzie taką pomoc uzyskać. O tym ostatnim świadczy fakt, że ponad 12% gospodarstw, w których wystąpiły problemy psychospołeczne, odpowiedziało, iż nie podejmowało żadnych działań, ponieważ nie wiedziało, co może zrobić (tab. 6).

Lp.	Podejmowane działania	% odpowiedzi
1.	Podjęliśmy próbę samodzielnego rozwiązania zaistniałych problemów	38,2
2.	Nie podejmowaliśmy żadnych działań, ponieważ nie było takiej potrzeby (problemy te nie były istotne)	31,3
3.	Zwróciliśmy się o pomoc do rodziny i/lub przyjaciół	12,4
4.	Nie podejmowaliśmy żadnych działań, ponieważ nie bardzo wiedzieliśmy, co możemy zrobić	12,4
5.	Zwróciliśmy się o pomoc do specjalistów	4,7
6.	Podjęte zostało specjalistyczne leczenie	4,3
7.	Zwróciliśmy się o pomoc do pracodawcy	3,0
8.	Zwróciliśmy się o pomoc do kościoła	2,1
9.	Zwróciliśmy się o pomoc do szkoły/pedagoga	0,4

Tab. 6. Działania podejmowane przez respondentów w celu rozwiązania problemów psychospołecznych (% odpowiedzi). Źródło: wyniki badań ankietowych.

Podsumowując, podkreślić należy, że chociaż zakres problemów psychospołecznych był zróżnicowany w zależności od cech społeczno-ekonomicznych badanych gospodarstw domowych, to wyniki wskazują, iż główną ich determinantą było pogorszenie sytuacji ekonomicznej respondentów. Najwięcej negatywnych skutków w sferze psychologicznej, życia rodzinnego czy społeczno-towarzyskich wskazywały bowiem gospodarstwa osiągające najniższe dochody. One też wykazywały się największą bezradnością w radzeniu sobie z rozwiązywaniem powstałych problemów. Przy tym większość respondentów odczuwających te problemy raczej je zlekceważyła, uznając za mało istotne, lub też podejmowała próby samodzielnego ich rozwiązania wewnątrz rodziny.

6. Podsumowanie

Przedstawione wyniki badań wskazują na zróżnicowanie postaw i zachowań gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego wobec kryzysu. Uzależnione były one głównie od sytuacji społeczno-ekonomicznej gospodarstw, ta zaś wynikała przede wszystkim z poziomu wykształcenia i pozycji zawodowej członków gospodarstwa domowego.

Generalnie badane gospodarstwa można podzielić na trzy główne grupy. Pierwszą (około 20%) stanowili respondenci o relatywnie wysokich dochodach, którzy nie odczuli bezpośrednio negatywnego wpływu kryzysu na sposób organizacji i funkcjonowanie ich gospodarstwa domowego. Na przeciwległym biegunie znalazły się gospodarstwa o najniższym poziomie dochodów (poniżej 700 zł netto miesięcznie na osobę), których i tak już nie najlepsza sytuacja dodatkowo pogorszyła się na skutek zmian wynikających z dekonunktury i które nie były w stanie poradzić sobie z wynikającymi z niej problemami, zwłaszcza tymi w sferze ekonomicznej (około 10% gospodarstw). Pozostałe gospodarstwa, odczuwając w różnym zakresie i stopniu negatywne skutki zmian ekonomicznych, podejmowały aktywne i pasywne działania adaptacyjne do zmieniających się warunków funkcjonowania. Związane one były przede wszystkim z racjonalizacją konsumpcji poprzez ograniczenie wydatków czy poszukiwanie tańszych produktów, ale również z poszukiwaniem dodatkowych źródeł dochodów czy innymi działaniami mającymi na celu poprawę sytuacji badanych na rynku pracy. Ponad połowa badanych gospodarstw wskazała na skutki dekonunktury w sferze psychologicznej, życia rodzinnego czy społeczno-towarzyskiej. Jej rezultatami były przede wszystkim negatywne emocje, takie jak przygnębienie z powodu problemów materialnych gospodarstwa czy pesymizm w ocenie sytuacji, ale również konflikty i spięcia na tle pieniędzy, z którymi to problemami gospodarstwa najczęściej usiłowały poradzić sobie samodzielnie, rzadko korzystając z zewnętrznej pomocy.

Pomimo ogólności przedstawionych wyników badań, można stwierdzić, iż postawiona główna hipoteza badawcza została zweryfikowana pozytywnie. Większość badanych przy wzroście świadomości zagrożeń wynikających z kryzysu relatywnie gorzej oceniała sytuację gospodarczą kraju niż własną, a ze swojego życia ogółem zadowolonych było prawie 80% respondentów (niezadowolenie wyrażało tylko 8%). Oceny takie były z jednej strony rezultatem umiejętności adaptacyjnych gospodarstw domowego do zmiennych warunków funkcjonowania, ale po części świadczą także o tym, że nie zawsze zmiany w skali makro są bezpośrednio i natychmiastowo odczuwane w skali mikroekonomicznej. Wynikały one również z nieświadomości ekonomicznej niektórych respondentów i opóźnionych reakcji na kryzys, zwłaszcza że doniesienia w mediach i statystyki na temat sytuacji ekonomicznej na świecie nie napawają optymizmem.

Przypisy

- ¹ Projekt badawczy pt. „Reaktywność i adaptatywność podmiotów gospodarczych w fazie dekonjunkury” realizowany był pod kierunkiem dr hab. prof. ZPSB Anety Zelek ze środków MNiSWw latach 2009–2012. Autorka publikacji była jego uczestnikiem i kierowała zespołem badawczym odpowiedzialnym za badania gospodarstw domowych regionu zachodniopomorskiego (w ramach projektu badaniami objęto także reprezentatywną próbę przedsiębiorstw regionu).
- ² Ograniczenia co do objętości publikacji uniemożliwiają prezentację wszystkich wyników przeprowadzonych badań oraz ich zróżnicowania w zależności od cech demograficznych gospodarstw domowych. Zostały one szerzej scharakteryzowane m.in. w pracy zbiorowej pod red. A. Burlity, G. Maniak i A. Zelek, *Przetrzeć dekonunkturę. Przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe wobec kryzysu* oraz w innych publikacjach zespołu badawczego.

Bibliografia

- Burlita, A., Maniak, G. i Zelek, A. (red.). (2011). *Przetrzeć dekonunkturę. Przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe wobec kryzysu*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Zachodniopomorskiej Szkoły Biznesu w Szczecinie.
- Bywalec, C. (2009). *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- CBOS. (2011). Ocena sytuacji na rynku pracy i poczucia zagrożenia bezrobociem. S/27/2011. Warszawa: CBOS.
- Czapiński, J. i Panek, T. (red.). (2010). *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie. Pozyskano z: <http://www.diagnoza.com>.
- GUS. (2011a). Regiony Polski. Warszawa: GUS.
- GUS. (2011b). Sytuacja gospodarstw domowych w 2010 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych. Informacja sygnałna. Warszawa: GUS. Pozyskano z: <http://www.stat.gov.pl>.
- Jastrzębska-Smolaga, H. (2000). *W kierunku trwałej konsumpcji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kędzior, Z. (1998). Gospodarstwo domowe jako obiekt badań. W: *Konsument – przedsiębiorstwo – rynek*. Katowice: CBIe im. K. Adamieckiego.
- Krupski, R. (red.). (2008). *Elastyczność organizacji*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Ministerstwo Gospodarki. (2009). Polska 2009. Raport o stanie gospodarki. Warszawa: Ministerstwo Gospodarki. Pozyskano z: <http://www.mg.gov.pl/NR/rdonlyres/C14A5DE8-7236-4770-A72D-44D7A0454F93/56987/RoG090824.pdf>.
- Slaby, T. (red.). (2009). *Reakcje polskiego konsumenta na kryzys gospodarczy*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej.
- TNS Pentor. (2010a). Barometr nastrojów ekonomicznych, <http://www.pentor.pl/11276xml>.
- TNS Pentor. (2010b). Kryzys finansowy w opinii Polaków – II fala badania. Pozyskano z: http://www.pentor.pl/57403.xml?doc_11280.